

Соціальний педагог /працівник надає первинну соціально-психологічну допомогу, здійснює психопрофілактику і корекцію деструктивних конфліктів та негативного сприйняття вправних впливів.

Здійснений аналіз дає підстави стверджувати про необхідність системної, ступеневої профілактичної роботи, розробки та впровадження спеціальних психосоціальних програм і підвищення рівня кваліфікації працівників, задіяних у профілактичній діяльності.

Список використаних джерел

1. Большой толковый психологический словарь / Ребер А. — Том 1 (А-О). — М.: Вече, 2000. — 592 с.
2. Венар Ч., Кериг П. Психопатология развития детского и подросткового возраста / Ч. Венар, П. Кериг. — М.: Олма-пресс, 2004. — 384 с.
3. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол. — СПб., 2004. — 352 с.
4. Грэм В. Джайл. Социальная политика в рамках реформы правоохранительной системы и отправления правосудия / Грэм В. Джайл; под ред. И.Д. Зверевой. — К., 2001. — С. 26—42.
5. Дети в кризисных ситуациях: профилактика негативных явлений и социально-психологическая помощь / под ред. И.Д. Зверевой. — К., 2001. — 63 с.
6. Докторович М.О. Соціальна робота у пенітенціарній системі // Педагогічний альманах: збірник наукових праць. — Випуск 5. — Херсон, 2010. — С. 204—207.
7. Психология социальной работы / под ред. М.А. Гулиной. — СПб., 2002.
8. Фернхем А., Хейвен П. Личность и социальное поведение. — СПб.: Питер, 2001. — 368 с.

В статтє поднимается проблема делинквентности несовершеннолетних и предлагается модель ее профилактики.

Ключевые слова: делинквентное поведение, социальная работа с делинквентами, делинквентность, асоциальность, антисоциальность, формирование делинквентности, индикаторы делинквентности.

The article touches upon the problems of the juvenile delinquency and gives the model of its preventive measures.

Keywords: delinquent behavior, social work with delinkventamy, delinkventnist, asociality, antysotsialnist, forming delinquency, delinquency indicators.

УДК 159.9

ДОНЧЕНКО І. А.

Класичний приватний університет (м. Запоріжжя)

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ФАХІВЦЯ

У статті розкрито сутність та структуру професійної самосвідомості, визначено етапи та рівні її розвитку, розкрито закономірності розвитку професійної самосвідомості на визначених етапах.

Ключові слова: професійна самосвідомість, Я-концепція, рефлексія, самоорганізація, професійна діяльність.

Професійна самосвідомість є одним із ключових новоутворень, що формуються у процесі становлення та розвитку фахівця як суб'єкта професійної діяльності. Як і будь-яке психічне новоутворення, професійна самосвідомість має певну динаміку, проходить у своєму розвитку певні етапи. Оскільки професійна самосвідомість визначається науковцями (С. Васьківська [3], І. Кон [5], Т. Кудрявцев [6], О. Тихомиров [13], Л. Шнейдер [15] та ін.) як одна з базових структур професіоналізму фахівця, то її розвиток є одним із найважливіших завдань у процесі професійної підготовки фахівця. Проте неможливо розвивати професійну самосвідомість без чіткого усвідомлення етапів її розвитку.

Метою статті є визначення етапів розвитку професійної самосвідомості фахівця. Для досягнення зазначеної мети нами вирішуються завдання, визначення:

- 1) сутності та структури професійної самосвідомості;
- 2) етапів розвитку професійної самосвідомості;
- 3) рівнів розвитку професійної самосвідомості фахівця.

Філософський, психологічний та соціологічний виміри самосвідомості особистості в історичній ретроспективі та на сучасному етапі розвитку науки дають змогу розуміти під професійною самосвідомістю складну інтегративну систему професійну якість, яка забезпечує відображення у професійній Я-концепції особливостей професійної самоорганізації та їхнє усвідомлення на основі професійної рефлексії.

Складовими професійної самосвідомості є: 1) професійна Я-концепція – динамічна сукупність образів Я, що відображають уявлення про себе як суб'єкта професійної діяльності («Я-реальне-особистісне», «Я-професійне-дієве», «Я-професійне-нормативне»); 2) професійна самоорганізація – особливий психологічний феномен, сутність якого полягає у прагненні фахівця до

постійного професійного саморозвитку, професійного самовдосконалення та самозбереження у ситуації мінливості професійного простору, що є механізмом формування і розвитку професійної Я-концепції, а також засобом реалізації Я-концепції у професійній діяльності та виявляється у сукупності процесів самопідготовки (самопізнання і саморозвиток) та самореалізації (самовираження і самоствердження); 3) професійна рефлексія – здатність до самоаналізу власного Я, власної професійної діяльності; механізм усвідомлення взаємозв'язків між професійною Я-концепцією та професійною самоорганізацією, завдяки якому внутрішнє, суб'єктивне (професійна Я-концепція) та зовнішнє, об'єктивне (професійна самоорганізація) поєднуються у єдине цілісне явище.

Оскільки професійна самосвідомість є динамічним явищем (перехід від позиції студента до позиції фахівця відбувається поступово), то розвиток професійної самосвідомості проходить декілька етапів.

У більшості наукових досліджень динаміки професійної самосвідомості майбутніх фахівців [9] ученими представлені етапні особливості її розвитку відповідно до терміну навчання студентів.

Так, у студентів першого курсу фіксується невиразна професійна самосвідомість, яка характеризується невизначеністю власної позиції щодо майбутньої професійної діяльності; їхня діяльність визначається внутрішньовузівськими правилами, порядками, викладачами та студентським колективом. Цілі власної діяльності студенти сприймають як задані ззовні, насамперед викладачами; вони звикають до регламентації своєї діяльності.

Тільки протягом другого курсу на основі інтеграції знань та уявлень про себе як майбутнього фахівця, оцінювання власних можливостей та здібностей починає формуватися відносно адекватна професійна самосвідомість. Це вже Я як узагальнений образ майбутнього професіонала, здатного оцінити власну поведінку та дії, особистісні якості з погляду майбутньої професійної діяльності.

У більшості випадків протягом третього курсу активність студентів значно спадає, знижується ефективність впливу чинників, що зумовлювали розвиток їхню професійної самосвідомості на попередніх курсах (соціально-психологічні особливості академічної групи, викладацький склад та ін.), що пояснюється спеціалізацією, а відтак, – першим реальним ознайомленням з

майбутньою професійною діяльністю та виникненням стійких почуттів розчарування у зв'язку з незбігом свого реального особистісного Я та «Я-реального-дієвого» з «Я-професійним-нормативним».

Тільки протягом четвертого-п'ятого курсів крива розвитку професійної самосвідомості вирівнюється та набуває зростаючого характеру у тому випадку, коли у навчальному процесі впроваджуються спеціальні психолого-педагогічні заходи.

Вищезазначені особливості динаміки професійної самосвідомості майбутніх фахівців протягом професійного навчання, а також розроблена нами структура їхньої професійної самосвідомості дали змогу виокремити такі умовно визначені етапи її розвитку.

Перший етап – мотиваційно-когнітивний – спрямований на забезпечення принципу мотиваційного забезпечення фахової підготовки, який передбачає цілеспрямоване формування у майбутніх фахівців не тільки мотивації професійної діяльності, але й мотивації професійного саморозвитку, мотивації становлення та розвитку професійної самосвідомості. Це взаємопов'язано з усвідомленням студентами сутності професійної самосвідомості, усіх її складових, тобто формуванням відповідних знань про: професійну самосвідомість як інтегративну властивість суб'єкта професійної діяльності; структуру професійної самосвідомості; зміст та особливості професійної Я-концепції; сутність професійної самоорганізації, механізми та чинники її реалізації; сутність та особливості професійної рефлексії.

Від повноти засвоєних знань залежить адекватність ідеальної моделі професійної самосвідомості, відображеної у свідомості майбутніх фахівців та можливість переведення їх на рівень операцій та дій.

Другий етап – операційний – спрямований на розвиток професійних умінь, що забезпечують функціонування професійної самосвідомості фахівця. Це:

- умінь аналізувати власну професійну Я-концепцію: моделювати образ «Я-професійно-нормативне», визначити структуру образу «Я-професійно-дієве» (мету, завдання, умови, засоби власної діяльності), умінь визначити особливості образу «Я-реально-особистісне» (властивості, мотивацію, цінності);
- умінь здійснювати професійну самоорганізацію: володіння техніками самопізнання, самомотивування та саморозвитку; самовираження шляхом прояву себе у професійно-

му середовищі; отримання та сприймання зворотного зв'язку від колег з метою самоствердження;

- рефлексивні вміння: контролювати власні дії, у тому числі й розумові, відстежувати логіку розгортання власної думки; бачити у відомому невідоме, в очевидному незвичне, тобто бачити суперечності, які є чинниками руху думки; здійснювати діалектичний підхід до аналізу ситуації, займати позиції різних спостережників, перетворювати пояснення того, що спостерігається чи аналізується, залежно від мети та умов; використовувати теоретичні методи пізнання з метою аналізу знання, його структури та змісту.

Третій етап – особистісно-рефлексивний – забезпечує формування:

- 1) професійної Я-концепції фахівця як суб'єкта професійної діяльності, усвідомлення невідповідності образів «Я-професійне-нормативне», «Я-професійне-дієве», «Я-особистісне-реальне»;
- 2) здатності до самоорганізації власної професійної діяльності;
- 3) професійної рефлексивності майбутнього фахівця як якості, що полягає у здатності до аналізу власної професійної діяльності та до зміни на основі цього аналізу самої діяльності.

Професійна самосвідомість як інтегративне явище має різні рівні розвитку.

На наш погляд, незалежно від того, що у працях різних науковців визначаються різні рівні розвитку професійної самосвідомості, все ж вони базуються на рівні розвинутої кожного з елементів її структури. Проте, на наш погляд, таке визначення є не зовсім коректним, оскільки досить складно визначити наявність будь-якого компоненту професійної самосвідомості або констатувати його відсутність, оскільки за умови відсутності будь-якого компоненту системи вона сама перестає існувати. Тобто якщо хоча б один із компонентів професійної самосвідомості не визначений, це не може бути названо професійною самосвідомістю.

Тому доцільніше, на наш погляд, визначити рівень розвитку кожного з компонентів професійної самосвідомості, що дасть змогу встановити загальний рівень її розвитку. Підґрунтям для цього ми пропонуємо розглядати такі компоненти професіоналізму, професійної компетентності, критерії готовності до професійної діяльності та результати професійної підготовки, як професійні знання, вміння та професійно важливі якості фахівця, у яких відображено сутність кожного зі структурних елементів його професійної самосвідомості.

Загальний рівень розвитку професійної самосвідомості ми можемо визначити, виходячи з таких положень. Для виконання будь-якої дії необхідною є наявність психічного образу, який відображає як сам предмет, так і дії, які можна виконати з цим предметом. Знання у вигляді мисленневих образів предметів, усіх можливих співвідношень між ними та їхніми властивостями являють собою схеми, за якими можуть здійснюватися дії та операції з перетворення об'єкта, який пізнається [11]. Тобто неможливо сформувати вміння аналізувати власну професійну Я-концепцію, здійснювати професійну самоорганізацію та професійну рефлексію, не засвоївши відповідні знання про: сутність професійної самосвідомості як інтегративної властивості суб'єкта професійної діяльності, структуру професійної самосвідомості; особливості професійної Я-концепції; зміст та особливості професійної самоорганізації; сутність та особливості його професійної рефлексії.

Відповідно, й особистісні якості, такі як позитивна професійна Я-концепція, рефлексивність та здатність до професійної самоорганізації – розвиваються лише тоді, коли студент засвоїв знання щодо сутності та структури професійної самосвідомості, а також її складових та оволодіє вміннями визначати та вибудовувати власну професійну Я-концепцію, професійну рефлексію та професійну самоорганізацію. На основі вищезазначеного можемо визначити рівні та критерії розвитку професійної самосвідомості таким чином.

Оскільки ми, слідом за О. Гурою [4], основою розуміння сутності та поєднання таких явищ, як професійні знання, професійні уміння та професійні якості – вважаємо механізм формування психологічної системи діяльності, запропонований В. Шадриковим [14], що передбачає три рівні професійної діяльності:

- перший рівень, який умовно можна визначити як дорефлексивний, передбачає усвідомлення (пізнання) фахівцем нормативно визначеного способу діяльності, «розпредмечування» суспільного досвіду та закладених у ньому здібностей і розвиток своїх здібностей; результатом цього рівня є певне професійне знання як результат когнітивного засвоєння професійної діяльності;
- другий, рефлексивний рівень передбачає усвідомлення практичного досвіду, формування суб'єктивного образу професійної діяльності, співвідношення і зіставлення суб'єктивного й об'єктивного, внутрішнього та зовнішнього, розвиток здібностей під

певну діяльність (тобто вироблення вміння робити «сплав» здібностей та якостей). Головним базовим компонентом (процесом) цього рівня є усвідомлення не тільки результатів зовнішньої діяльності – вмінь, а й процесів і результатів суб'єктивної (внутрішньої) діяльності, оскільки процес відображення загальних об'єктивних форм дійсності у суб'єктивних формах думки неминуче передбачає діяльність суб'єкта мислення, який рефлексує отриманий зміст, закріплює його у свідомості фігурами логіки і «перетворює абстрактні поняття у закінчену об'єктивність» [4];

- навички як результат рівня індивідуалізації професійної діяльності та типізації поєднання і прояву індивідуальних властивостей і здібностей являють собою післярефлексивний, третій рівень професійної діяльності, то рівнями розвитку професійної самосвідомості нами визначені такі:

- Перший – найнижчий рівень розвитку професійної самосвідомості – становлять професійні знання про особливості професійної самосвідомості. Його, на нашу думку, у контексті розгляду професійної самосвідомості доцільно назвати концептуальним. Критеріями цього рівня професійної самосвідомості є знання про сутність професійної самосвідомості у цілому та зміст її компонентів: професійної Я-концепції, професійної самоорганізації та професійної рефлексії.
- Другий рівень розвитку професійної самосвідомості – рівень умінь, в яких виявляється професійна самосвідомість, доцільно назвати регулятивним. Критеріями цього рівня розвитку професійної самосвідомості є рівень сформованості вмінь аналізувати власну професійну Я-концепцію, здійснювати професійну самоорганізацію та здійснювати професійну рефлексію.
- Третій, високий рівень професійної самосвідомості – це рівень сформованості відповідних властивостей як професійно важливих якостей, тобто особистісний рівень. На цьому рівні студентом усвідомлюється наявність певних властивостей, які виникають на основі професійних знань про складові професійної самосвідомості та вміння їх процесуальної реалізації у професійній діяльності. Показниками цього рівня розвитку професійної самосвідомості є здатність фахівця до самоорганізації власної професійної діяльності (або професійна самоорганізованість), професійна рефлексивність, що полягає у здатності до аналізу власної професійної діяльності та до зміни на основі цього аналізу самої діяльності; позитивна професійна Я-концепція.

Причому позитивна Я-концепція (за О. Гуру [4]), і з чим ми повністю погоджуємося, має характеризуватися такими ознаками:

- 1) висока когнітивна складність і диференційованість, зумовлені незалежністю суджень, критичністю та гнучкістю мислення; пізнавальна відкритість, готовність прийняти нові знання та досвід; професійно-рольова ідентичність; внутрішня цілісність й узгодженість між модальностями Я-образу, гармонійність усіх його елементів;
- 2) відносна стійкість, стабільність уявлень про себе як фахівця; автосимпатія, прийняття себе як особистості та фахівця; адекватний рівень самоповаги; адекватна (здебільшого висока) самооцінка Я; емоційна стійкість, низький рівень особистісної тривожності; толерантність; гуманістична спрямованість;
- 3) домінування позитивних внутрішніх мотивів професійної діяльності, професійного самовдосконалення; здатність до вольової дії щодо подолання вад власного Я; домінування інтернальних тенденцій локус-контролю.

Саме цей рівень розвитку професійної самосвідомості забезпечує її повний, цілісний прояв.

Отже, у процесі професійного становлення та розвитку фахівця як суб'єкта професійної діяльності його професійна самосвідомість теж розвивається. Вона проходить у своєму розвитку три рівні: концептуальний (низький), регулятивний (середній) та особистісний (високий). Кожен наступний рівень повинен містити у собі попередні рівні та у цілому забезпечувати повне (цілісне) усвідомлення фахівцем себе як суб'єкта професійної діяльності.

Кожна складова професійної самосвідомості має певні закономірності розвитку. Перехід від одного рівня розвитку до іншого в процесі професійного становлення супроводжується зміною системи детермінант як якісної рекомбінації її компонентів [10].

Так, для засвоєння теоретичних знань, студент має здійснювати такі дії, які перетворюють об'єкт, що вивчається. Саме вони дають змогу відобразити у свідомості закон зміни, розвитку об'єкта, тобто його сутність [11]. Відтак, для того, щоб засвоїти знання про сутність, структуру та особливості професійної самосвідомості необхідно виконувати у процесі навчання певні дії, у результаті яких формувалася б у свідомості студента ідеальна модель цього феномену.

Уміння формуються у процесі практичної реалізації засвоєних теоретичних знань.

Позитивна Я-концепція формується під впливом внутрішнього світу та зовнішніх впливів. Особливо важливими є контакти з іншими значущими людьми, які й визначають уявлення фахівця про себе як суб'єкта професійної діяльності [7]. Підвищення рівня професійної самосвідомості

мості пов'язане з постійним пізнанням та розкриттям різних образів Я («Я-особистісне-реальне», «Я-професійне-дієве» при зіставленні з «не-Я» (з іншими та з «Я-професійним-нормативним») [12].

Розвиток рефлексивної складової професійної самосвідомості можливий лише за умови спілкування з іншими – у системі «Я-інші» [2].

Розвиток здатності до професійної самоорганізації як складової професійної самосвідомості може здійснюватися лише завдяки розробленню та поширенню у системі вищої школи технологій самопроекування [8] та моделювання [1].

Таким чином, на основі проведеного аналізу нами визначено, що професійна самосвідомість як складна інтегративна системна професійна якість, що забезпечує відображення у професійній Я-концепції особливостей професійної самоорганізації та їхнє усвідомлення на основі професійної рефлексії у своєму розвитку проходить три етапи: мотиваційно-когнітивний; операційний; особистісно-рефлексивний. Відповідно до зазначених етапів нами визначено рівні розвитку професійної самосвідомості, а саме: концептуальний, регулятивний та особистісний. У подальших дослідженнях нами буде більш детально розкрито критерії та показники рівнів розвитку професійної самосвідомості у межах зазначених етапів.

Список використаних джерел

1. Анисимов О.С. Механизм развития: методологические и психолого-педагогические аспекты / О.С. Анисимов // Мир психологии. — 2007. — № 2 (50). — С. 31—43.
2. Батракова С.Н. Проблема самосознания учителя как «человека культуры» / С.Н. Батракова // Мир психологии. — 2002. — № 2 (30). — С. 148—158.

В статье раскрыта сущность и структура профессионального самосознания, определены этапы и уровни ее развития, раскрыты закономерности развития профессионального самосознания на определенных этапах.

Ключевые слова: профессиональное самосознание, Я-концепция, рефлексия, самоорганизация, профессиональная деятельность.

3. Васильковская С.В. Психологические условия формирования профессионального самопознания будущего учителя : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / С.В. Васильковская. — К., 1987. — 18 с.
4. Гура О.І. Психолого-педагогічна компетентність викладача вищого навчального закладу: теоретико-методологічний аспект : монографія / О.І. Гура. — Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2006. — 332 с.
5. Кон И.С. Психология самосознания / И.С. Кон // Психология самосознания : хрестоматия / [под ред. Д.Я. Райгородского]. — Самара : БАХРАМ-М, 2007. — С. 97—126.
6. Кудрявцев Т.В. Психолого-педагогические проблемы высшей школы / Т.В. Кудрявцев // Вопросы психологии. — 1981. — № 2. — С. 20—30.
7. Михайличенко В. Самосознание как методологическая основа саморазвития личности студента / В. Михайличенко, А. Осетрова // Новый коллегіум. — 2005. — № 1/2. — С. 92—101.
8. Остапчук О.Є. Синергетичний потенціал авторського проектування педагогічних систем / О.Є. Остапчук // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. — 2008. — № 2 (59). — С. 86—100.
9. Психология высшей школы / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович, С.Л. Кандыбович. — Минск : Харвест, 2006. — 416 с.
10. Радул В. Соціальна зрілість особистості / В. Радул // Рідна школа. — 2007. — № 4. — С. 3—6.
11. Ронзин Д.В. Профессиональное сознание учителя как научно-практическая проблема / Д.В. Ронзин // Психологический журнал. — 1991. — Т. 12. — № 5. — С. 65—72.
12. Сазонова О.С. Рефлексия как механизм самосознания педагога / О.С. Сазонова // Школьные технологии. — 2008. — № 2. — С. 73—78.
13. Тихомиров О.К. Психология мышления : уч. пособ. для студ. высш. учебн. завед. / О.К. Тихомиров. — [4-е изд., стер.] — М. : Академия, 2008. — 288 с.
14. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека : учебное пособие / В.Д. Шадриков. — [2-е изд., перераб. и доп.] — М. : Логос, 1996. — 320 с.
15. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг : учебное пособие / Л.Б. Шнейдер. — М. : Издательство Московского психолого-социального института ; Воронеж : МОДЭК, 2004. — 600 с. — (Серия «Библиотека психолога»).

In the article the nature and structure of professional identity, defined stages and levels of development, revealed patterns of development of professional identity at certain stages.

Keywords: professional self-awareness, self-concept, reflection, self-organization, professional activity.